

10101

ISBN 978-9943-319-73-8

9 789943 319738

O'ZBEKISTON FAYLASUFLARI
MILLIY JAMIYATI NASHRIYOTI

O'ZBEK TILI TARIXI

NASIMXON RAHMONOV
QOSIMJON SODIQOV

NASIMXON RAHMONOV
QOSIMJON SODIQOV

O'ZBEK TILI TARIXI

26

Q-33.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI

NASIMXON RAHMONOV, QOSIMJON SODIQOV

O'ZBEK TILI TARIXI

5220100 — *Filologiya (O'zbek filologiyasi) fakultetlari*
talabalari uchun darslik

FARG'ONA DAVLAT
UNIVERSITETI
AXBOROT RESURS MARKAZI
QABUL QILISH YIG'ISH VA
KATALOGLASH BO'LIMI

O'ZBEKISTON FAYLASUFLARI MILLIY
JAMIYATI NASHRIYOTI
TOSHKENT — 2009

Mas'ul muharrir: akademik **Alibek Rustamov**

Taqrizchilar: filologiya fanlari nomzodi,
dotsent **Ziyodulla Hamidov**,
filologiya fanlari nomzodi,
dotsent **Jumaali Shabanov**

Mazkur darslik qadimgi turkiy tilning shakllanishi va taraqqiyoti bosqichlarini, tilning etnik jarayon bilan bog'liq jihatlari va qadimgi turkiylarning yozuv xususiyatlarini, qadimgi turkiy tilning fonetik qurilishini, leksik qatlamini, morfologik tuzilishini, sintaktik-sillistik xususiyatlarini o'z ichiga oladi. Shuningdek, turkiy tillar tarixini davrlashtirishga oid yangicha qarashlar ham mazkur darslikdan o'rin olgan. Turkiy xalqlar bir necha asrlar davomida istifoda etgan turkiy-run, eski uyg'ur, moniy kabi qator yozuvlarning tarixiy taraqqiyoti, qadimgi turkiy tilning manbalari ham turkologiyaning keyingi yutuqlari asosida tahlil qilingan.

Mazkur darslik, birinchi navbatda, filologiya fakultetlarining talabalariga, shuningdek, tilshunos turkologlarga mo'ljallangan.

81. 20'zb

Q33

Rahmonov, Nasimxon.

O'zbek tili tarixi: filologiya fakultetlari talabalari uchun darslik/ N. Rahmonov, Q. Sodiqov; O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. — T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2009. — 224 b.

I. Sodiqov, Qosimjon

BBK 81.20'zb-03

ISBN 978-9943-319-73-8

© O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009

KIRISH

Tayanch tushunchalar: umumxalq tili, yozma adabiy tilning yuzaga kelish tarixi, yozma yodgorliklar — adabiy tilning ilk namunalari sifatida; qadimgi turkiy yozma adabiy til.

“O'zbek tili tarixi” deb nomlangan mazkur darslik avvalgi o'quv dasturlaridagi “Qadimgi turkiy til”ni qamrab oladi. Qadimgi turkiy til tilshunoslikning bir sohasi va o'quv predmeti sifatida O'zbekistonda o'tgan asrning 80-yillarida paydo bo'ldi. Boshqa turkiy tilli respublikalarda esa ancha yillar oldin — 60-yillarda boshlangan edi. Ayni paytda qadimgi turkiy til turkologiyaning asosiy obyekti va manbalaridan biri sifatida ham turkologlarning e'tiborini XIX asrdan beri jalb qilib keladi.

Qadimgi turkiy til oliy o'quv yurtlarida o'qitila boshlagach, islomiyatgacha bo'lgan turkiy yozma yodgorliklarni, shu davr tarixi va madaniyatini o'rganish birmuncha jonlandi. Bu predmet o'zbek tilshunosligining muhim yutuqlaridan biri bo'ldi. “O'zbek tilining tarixiy grammatikasi”, “O'zbek adabiy tili tarixi” kabi fanlar ham qadimgi turkiy tilga tayanadi.

Qadimgi turkiy til alohida fan sifatida o'qitila boshlagach, 1982-yili akademik G'anijon Abdurahmonov va akademik Alibek Rustamovning “Qadimgi turkiy til” qo'llanmasi nashr etilib, uzoq yillar davomida oliy o'quv yurtlari filologiya fakultetlarda o'qitildi va yaxshi samara berdi.

O'tgan yillar davomida umumturkologiya qadimgi turkiy yodgorliklar sohasida yangi yutuqlarni qo'lga kiritdi, yangi yozuv yodgorliklari topildi va topilmoqda. Ilgari fanga ma'lum bo'lgan yozma yodgorliklar qadimgi turkiy tilning mahsuli sifatida ilmiy istifodaga kiritildi. Bu o'rinda “Oltin yorug'” (IX asr) sutrasi, moniylik va buddaviylik oqimidagi yozma yodgorliklarning qadimgi turkiydan hozirgi o'zbek tiliga qilingan tabdili nashrlarini eslash kifoya. Bulardan tashqari, O'zbekiston hududidan miloddan oldingi davrlarga va milodiy VII–VIII asrlarga oid turkiy-run yozuvidagi yodgorliklar topildi va tahlil etildi¹. Shu bilan birga, Janubiy Sibir va O'zbekiston tuprog'idan

¹ N. Рахмонов. Новые находки Ферганы. — “Ош-3000”, том 3, Бишкек, 2000 г.; N. Рахмонов. Тюркские письма Ферганской долины. — Ж-л. “Туркология” (Казахстан), 2002, 3; N. Rahmonov, B. Matboboyev. O'zbekistonning ko'hna turkiy-run yozuvlari. — Toshkent, “Fan”, 2006, 16–19, 22–30, 36–40-betlar.

topilib, ilgari tahlil etilgan turkiy-run yozuvlari qaytadan deshifrovka qilindi¹.

Qadimgi turkiy tilning manbalaridan Kul tiginga bag'ishlangan yodgorlikning qiyosiy nashri va til xususiyatlariga bag'ishlangan asar ham aynan O'zbekistonda yaratildi². Shuningdek, jahon turkologiyasida, xususan, Rossiya turkologiya maktabi vakillaridan I. Kizlasov turkiy-run yozma yodgorliklari yuzasidan yangicha qarashlarini ilgari surdi va turkiy-run yodgorliklari deshifrovkasi bo'yicha mavjud an'anaviy qarashlardan tamomila farqli ilmiy kuzatishlarini e'lon qildi. Shuningdek, qadimgi turkiy til xususiyatlari haqidagi yangi qarashlar shakllandi³ va hokazo. Turkologiyada mana shu singari erishilgan yutuqlar "O'zbek tili tarixi" darsligini qaytadan yozish ehtiyojini paydo qildi.

Qadimgi turkiy til turkiy qabilalarning, ular barpo qilgan davlatning, ular yashagan jamiyatning taraqqiyoti bilan uzviy bog'liqdir. Shuning uchun qadimgi turkiy til bir qator fanlar bilan tutash holda rivojlanib bordi.

Qadimgi turkiy til, birinchi navbatda, tarix, xususan, etnik tarix bilan tutashadi. Turkiy qabilalar o'rtasidagi farqlar, asosan, ularning tillari orqali aniqlanadi. Demak, qabilalar tarixini yoritishda til muhim omildir. Shu bilan birga, qadimgi turkiy til paleografiya bilan ham aloqador. Qadimgi turkiy yozuvning kelib chiqishi, alifbolarning turli-tumanligi, boshqa yozuvlarning turkiy-run yozuviga ta'siri kabi masalalarni paleografiya o'rganadi. Ikkinchidan, qadimgi turkiy til shu davr adabiyoti bilan tutashdir. Qadimgi turkiy yodgorliklar ham turkiy xalqlarning ilk yozma adabiyotining, ham qadimgi turkiy tilning manbaidir. Uchinchidan, qadimgi turkiy til tarixiy geografiya bilan ham tutashdir. Qadimgi turkiy yodgorliklar turli hududlarga tarqalgach, yozuvda ba'zi farqlar paydo bo'ldi, qabilalarning tarixiy taraqqiyotida farqlar yuz berdi.

¹ Н. Рахмонов. Некоторые суждения о тюркской рунологии. — Ж-л. "Туркология" (Казахстан), 2004. 1; N. Rahmonov, B. Matboboyev. Yuqoridagi asar, 45–52-betlar.

² Q. Sodiqov. Ko'k turk bitig'lari: matn va uning tarixiy talqini. — Toshkent, 2004; Q. Sodiqov. Turkiy yozma yodgorliklar tili: adabiy tilning shakllanishi va tiklanishi, Toshkent, 2006.

³ Oltun yorug'. So'zboshi, izohlar va qadimgi turkiydan o'zbekchaga tabdil muallifi Nasimxon Rahmon. — Toshkent, "Fan", 2009.

Qadimgi turkiy til falsafa bilan ham tutashdir. Qadimgi turkiy qavmlarning diniy tasavvurlari, dunyoqarashi tangrichilik ta'limotida mujassamlashgan. Bu ta'limotning izlari qadimgi turkiy yodgorliklarda saqlanib qolgan. Kul tigin ulug' bitigining birinchi misrasida aytilishicha, qadimgi turkiylar Tangri(osmon)ni — ota, yerni — ona deb bilganlar. Bundan tashqari, yenisey yodgorliklarida samoviy jismlarni xuddi sharqdagi ossuriylar, bobilliklar, kan'onliklar, amoriylar, pariziylar va b. xalqlar kabi xudolar kabi tasavvur qilganlarini uchratamiz. Qadimgi turkiy tilning qadimgi turkiy qabilalar falsafiy qarashlari bilan tutashligi mahsuli sifatida tilga bir qator mifologik nomlar kirib keldi, qadimgi turkiy tilda samoviy jismlarga mifologik mazmun yuklatildi. Inson o'zini atrof-muhit, tabiat bilan bir deb bilganini, o'zi bilan tabiat o'rtasiga chegara qo'ya bilmaganini qadimgi turkiy yodgorliklardagi tangrichilik ta'limoti asosida bilamiz.

XI asr boshlaridan boshlab ijtimoiy-siyosiy hayotda o'zgarishlar boshlanadi. Bu esa madaniy hayotga ham o'zining ijobiy ta'sirini o'tkazdi. Qoraxoniylar sulolasining madaniy hayotda o'ynagan roli tilga ham ta'sirini o'tkazdi. Turkiy til ilgarigi an'anasini tikladi. Shu bois qadimgi turkiy til an'anasi bu davrdagi tilda davom etdi. Bu XIII asrning oxirlariga qadar davom etdi. Muhimi shundaki, bu davrning ilk bosqichlarida, xususan, qoraxoniylar davrida yaratilgan yozma yodgorliklar tili qadimgi turkiylar davrida yaratilgan yozma yodgorliklar tiliga juda yaqin, ularda qadimgi yozma til an'analarning davomini ko'rish mumkin. Birgina misol: Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit-turk" asarida keltirilgan turkiy og'zaki ijod namunalarini ham til, ham badiiy jihatdan ancha burungi davrlarga borib taqaladi. Bu haqda o'z davrida Abdurauf Fitrat ham aytib o'tgan edi. Shuning singari omillarni inobatga olib, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit-turk", Adib Ahmad Yugnakiyning "Hibatu-l-haqoyiq" asarlari eng qadimgi yozma manbalar qatorida o'rganiluvchi maqsadga muvofiq, deb bildik.

Xullas, qadimgi turkiy til Markaziy Osiyo, Yevrosiyo, Yevropa hududlarida qadimdan amalda bo'lib keldi. Shuni ta'kidlash kerakki, qadimgi turkiy til faqat turkiy yozma yodgorliklar yaratilgan davrdan — milodiy V asrdan amalda bo'lib qolmagan. Yozma adabiy til paydo bo'lgunga qadar qadimgi turkiy til og'zaki shaklda mavjud edi. Og'zaki til — qadimgi turkiy dialektlarning yig'indisini o'zida mujassamlantiradi.

Boshqacha aytganda, dialektlar og'zaki tilning ko'rinishlaridir. Shuning uchun "og'zaki til" termini shartli ma'no ifodalaydi.

Fan dasturiga ko'ra "O'zbek tili tarixi" darslari nazariy va amaliy soatlarga taqsimlangan. Qo'llanmani yozishda bunga katta e'tibor qaratildi.

Mazkur darslikning quyidagi qismlari **Nasimxon Rahmonov** tomonidan yozildi: "Kirish", birinchi bo'lim, ikkinchi bo'limning "Qadimgi turkiy-run yozuvlari" qismi, to'rtinchi bo'lim, oltinchi bo'lim; quyidagi qismlar **Qosimjon Sodiqov** tomonidan yozildi: ikkinchi bo'limning "Uyg'ur yozuvi" qismi, uchinchi bo'lim, beshinchi bo'lim. "Ilova"da berilgan matnlardan namunalar har ikkala muallif tomonidan tuzildi.

Mazkur darslik ilk bor yaratilyapti, shuning uchun ayrim kamchiliklar bo'lishi tabiiy. Mualliflar darslik yuzasidan bildirilgan tanqidiy mulohazalarni, takliflarni mamnuniyat bilan qabul qiladilar.

BIRINCHI BO'LIM QADIMGI TURKIY TILNING SHAKLLANISHI VA TARAQQIYOTI

Tayanch tushunchalar: adabiy til, turkiy qavmlar tili, xalqning yozuvi va san'ati, turkiy-run yozma yodgorliklar, skif tili, semantik guruh, "shoh skiflar" tili, amazonkalarining tili, turkiycha model, ming yillik, tuman kunlik yozuv, koyne, umumxalq tili, dialektal xususiyatlar, turkiy tillarning davrlashtirilishi, oltoy nazariyasi, qiyosiy-tarixiy tadqiqotlar, ideografik paradigma, ural-oltoy nazariyasi, skif tili so'z yasash modeli, ilk turkcha davr, to'ba tili.

Qadimgi turkiy tilning manbalari

Qadimgi turkiy til turkiy qavmlarning o'zlari kabi ko'hna zamonlardan buyon mavjuddir (biz tilning og'zaki shaklini nazarda tutmaymiz, tilning bu shaklini adabiy til deb atash to'g'ri emas). Yevropa olimlaridan ba'zilari qadimgi turkiy urug'larning paydo bo'lgan davrini miloddan oldingi o'ninchi ming yillikka olib borib bog'laydilar. Demak, turkiy og'zaki til ham shu davrga borib taqaladi. Ammo bu degani — ilk yozuv yodgorliklari (miloddan oldingi IV–V asrlar) paydo bo'lmasdan oldin ham qadimgi *turkiy adabiy til* mavjud edi, degan qarash to'g'ri emas. Bunday taxminlarning ilmiy asoslari yetarli emas. Adabiy til faqat yozma matnlarda aks etadi, yozuv paydo bo'lgunga qadar og'zaki yetib kelgan voqealar adabiy tilning mezonlarini aslo belgilay olmaydi.

Til xalqning etnik jarayoni bilan baravar yuradi. Miloddan oldingi uchinchi ming yilliklarda o'g'uz qiyofasidagi qavmlar Oltoy tog'larida, Orol dengizi bo'ylarida yashagani to'g'risida ham arxeologik topilmalar ma'lumot beradi. Shuningdek, Markaziy Osiyoning sharqiy qismida miloddan oldingi III ming yillikning boshlari — II ming yillikda turkiy qavmlar yashagani va Chin sulolasi ularni shimolga quvib yuborgani to'g'risida ham qadimgi Xitoy yilnomalarida ma'lumotlar berilgan.

Ilk o'rta va o'rta asrlardagi tarixiy asarlar turkiy qavmlarning tili va etnik tarixi to'g'risida yanada aniqroq ma'lumotlar beradi. XIII asrda yashagan muarrix Rashiddin Fazlulloh Hamadoniy "Jome'ut-tavorix" asarida turkiy qavmlar yashagan hududlar to'g'risida quyidagicha yozadi: "Qadimdan bugungacha (ya'ni XIII asr boshlarigacha — N. R.) turkiy deb nom olgan xalqlar cho'l hududlarida, tog'larda, Dashti Qipchoq

o'rmonlarida, rus cherkas, boshqird, talas (hozirgi Sayramdan boshlab Angor daryosigacha — N. R.), Turkiston va Uyg'uriston viloyatlarida, nayman xalqi istiqomat qiladigan viloyatlardagi daryolar bo'ylarida va tog'larda, masalan, Ko'k Irtish, Qoraqurum, Oltoy tog'larida, Urxun daryosi bo'ylarida, qirg'izlar va Qamjigit (ya'ni Kama daryosi bo'ylarida — N. R.) viloyatlarida, Mo'g'ulistonda ... istiqomat qilib kelganlar".¹

Turkiy qavmlar tarixiga oid manbalarda ularning tili to'g'risida batafsil ma'lumotlar berilmasa ham, ba'zi ishoratlar bor. "Darvoqe, tillar xalqning yozuv va san'at paydo bo'lgungacha yaratgan eng qadimgi yodgorliklari hisoblanadi. Tillar xalqlarning kelib chiqishi, qarindoshligi va joylashuvi to'g'risida eng yaxshi guvohlik beradi... . Olimlar uel, slavyan, fin, turkiy, fors, arman, gruzin va boshqa tillar yuzasidan tadqiqotlar olib borishlari kerak, toki bu tillar o'rtasidagi uyg'unlik yaxshiroq aniqlanib yuzaga chiqsin. Ayni paytda xalqlarning kelib chiqishini aniqlashda ham bu usul juda foydalidir".² Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit-turk" asarida turkiy tilning mavqei to'g'risida aytgan gaplari ham yuqorida aytilgan fikrlarni yana bir bor tasdiqlaydi: "Ishonchli bir buxorolik olimdan va nisoburlik boshqa bir ishonchli olimdan shunday eshitgan edim, ular bu so'zni payg'ambarga nisbat berib aytgan edilar: payg'ambar qiyomatning belgilari, oxirzamon fitnalari va o'g'uz turklarining xuruji haqida gapirganda, shunday degan edi: turk tilini o'rganing, chunki ularning hukmronligi uzoq davom etadi".³

Turkiy tilning Sharqdagi tillar orasida qadimdan mavqeini belgilovchi bu dalil albatta e'tiborga loyiq. E'tiborga loyiq tomoni shundaki, Sharqdagi boshqa tillarga nisbatan turkiy qavmlarga va ularning tillariga alohida diqqat qaratilgan. Buning boisi esa turkiy tilning keng hududga tarqalgani edi. Shuning uchun ham bunday e'tiborli tilda badiiy asarlar, yilnomalar va boshqa bitiklar yaratilmasligi mumkin emas. Quyidagi chet manbalar qadimgi turkiy tilning VII asrgacha — turkiy-run yozma yodgorliklar yaratilgunga qadar davrdagi mavqei to'g'risida ishonchli xulosalarga olib kelishi shubhasizdir.

1. Miloddan oldingi va milodning boshlaridagi turkiy madaniyat va turkiy qavmlarning ijtimoiy, siyosiy va etnik tarixiga oid manbalarning

¹ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. — том I, М. —Л.: 1952, 73–74-бетлар.

² Ж. Туймабаев. Становление и развитие алтайской теории и алтаистики. — Туркистан, 2006, 46-бет.

³ Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'atit-turk. I jild, Toshkent, O'zbekiston Fanlar Akademiyasi nashriyoti, 1960, 43–44-бетлар.

aksariyati Xitoy yilnomalaridan o'rin olgan. Shuni qayd etish kerakki, xitoyliklar turkiy qavmlar haqidagi ma'lumotlarni bir tizim holda, mil. ol. III asrdan — Chin sulolasidan boshlab yilnomalarga kirita boshlaganlar. Ungacha esa turkiy qavmlar tarixi yo'l-yo'lakay, biron munosabat bilan kiritilgan, xolos. Bunga sabab shuki, turkiy qavmlarning mustahkam, markazlashgan davlatlari parchalanib, yo'q bo'lib ketgan, shu bois tarix sahnasida jiddiy rol o'ynay olmagan edilar. Faqat mil. ol. III asrga kelib, turkiy qavmlar Markaziy Osiyoda mustahkam ildiz otib, qudratli davlat barpo qildilar. Shubhasiz, bu vaziyat ham turkiy tilning mavqeiga ta'sir etmay qolmadi. "Shimoliy sulolalar tarixi"da qayd etilishicha, turkiy qavmlarning xat yozish usuli g'uz (ya'ni o'g'uz)larnikiga o'xshar ekan.¹ Yilnoma muallifi turkiy til to'g'risida to'xtalmay, faqat turkiy yozuv to'g'risida ma'lumot berish bilan cheklangan. Buning sababi — turkiy qavmlarning tilida yilnoma mualliflari biron o'zgachalikni ko'rmaganlar.

Rus olimi N. V. Kyunerning qadimgi xitoy yilnomalaridagi turkiy qavmlar tarixiga oid qilgan ishlari ko'p masalalarga oydinlik kiritdi. U XIX asrda yashagan mashhur muarrix N. Y. Bichurinning uch jilddan iborat "O'rta Osiyoda qadimgi davrlarda istiqomat qilgan xalqlar to'g'risida ma'lumotlar" (bu kitob rus tilida chop etilgan: Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. — М. — Л.: 1950—I t. —II t., 1953—III t.) kitobini qaytadan ko'zdan kechirib chiqdi va Chin yilnomalaridagi "bo'zqir" xalqlari, ya'ni turkiy qavmlar to'g'risida N. Bichurinning kitobidagi ma'lumotlarni boshqa manbalar bilan qiyosladi. Xususan, N.V. Kyuner turkiy qavmlarning etnik va lisoniy jarayoniga aniqliklar kiritdi.

N. Y. Bichurinning kitobi mil. ol. II — mil. IX asrga oid davrni o'z ichiga oladi. Kitobda miloddan oldingi turkiy qavmlar tili to'g'risida ba'zi ishoralar bor. Jumladan, O'rta Osiyoni mil. ol. II asrda bir necha yil kezib chiqqan Chjon Tsyen Xan imperatori U-Diga ko'rgan—kechirganlarini bayon qilar ekan, "Davandan boshlab g'arbda Anshigacha turli tillarda gapirishadi, lekin rasm-odatlarida o'xshashlik bor, gaplashganlarida bir-birlarini tushunadilar", deydi². Chjon Tsyen Davanning g'arb tomoni deb ko'rsatganda, Samarqand va Buxorogacha

¹ Shimoliy sulolalar tarixi, 99 jild (xitoychadan uyg'urchaga tarjima). — Urumchi, 2002-yil, 536-бет.

² Н. Я. Бичурин. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. — М. — Л. 1950, т. 11, 161-бет.

bo'lgan joylarni nazarda tutgan. "Bir-birini tushunadigan til" — qadimgi turkiy tilning turli lahjalari ekanini N. Y. Bichurinning kitobiga izohlarni tuzgan A. N. Bernshtam va S. P. Tolstov aytgan. Chjon Tsyanning sayohati va O'rta Osiyo davlatlari to'g'risidagi ma'lumotlari "Shi szi" yilnomasining "Davan haqidagi qissa" deb nomlangan 123-bobida bayon qilingan.

Bundan tashqari, mil. ol. III asrdan boshlab Chin muarrixlari yilnomalarda xitoycha yozuvda bir necha turkiycha so'zlarni o'z ohangida — turkiycha talaffuzda berishga urinib ko'rganlar. Ammo boshqa xalqning tilidagi so'zni xitoycha yozuv bilan shu xalqning tili talaffuzida berish murakkab bo'lsa ham, Xitoy muarrixlari yozib qoldirgan turkiycha so'zlarni tiklash mumkin. Buning namunasi sifatida Bichurinning kitobida keltirilgan kishi nomlarini, turkiy urug'lar, unvonlar, shahar nomlarini misol tarzida keltirish mumkin: *Gudulu—Qutlug'*, *Tumin—Bo'min*, *bayigu* — *bayirqu* va h. (mazkur darslikning "Ikk turkcha davr" bo'limida Xitoy yilnomalaridagi qadimgi turkiy tilga oid ma'lumotlar to'g'risida so'z yuritiladi).

Bulardan tashqari, qadimgi Xitoy yilnomalaridan qadimgi turkiy qavmlar tiliga oid boshqa ma'lumotlarni ham topish mumkin.

2. Qadimgi turkiy tilga oid ikkinchi yirik chet manbalardan yana biri — yunon muarrixlarining asarlaridir. Bular orasida Gerodot (mil. ol. V asrda yashagan)ning "Tarix" asarida skiflar tiliga oid keltirilgan ma'lumotlarni, ayrim so'zlarni tayanch material sifatida olamiz. Albatta, bu o'rinda skiflarning etnik jarayoniga to'xtalmasdan (chunki bu keng mavzudir) skiflar tili to'g'risida Gerodot keltirgan ma'lumotlar bilan cheklanamiz.

Shuni e'tirof etish kerakki, skif tilida biron yozma yodgorlik saqlanmagan. Ammo Gerodotning "Tarix"ida keltirilgan skifcha so'zlarga tayangan holda, skif tilini rekonstruksiya qilish mumkin va shunday urinishlar turkologiyada bor. Skif tilini rekonstruksiya qilish natijasida "skifcha so'z yasaliş moduli" qadimgi turkiy til so'z yasaliş tizimi bilan bir ekani dalillangan¹.

Gerodotning kitobida besh yuzdan ortiq skif tiliga oid so'zlar uchraydi. Shu so'zlardan yuztasi tahlil qilinganda, o'sha davrdagi qadimgi turkiy til "skifcha so'z yasaliş moduli"ga mansub *är* komponenti bilan boshlangani ma'lum bo'ladi. Skif tilidagi va qadimgi turkiy tildagi *är* komponentli so'zlar bir semantik guruhni tashkil qilgani oydinlashadi.

¹ 3. Гасанов. Царские скифы. — Нью Йорк, 2002, 395-bet.

Qadimgi turkiy tilda *är/ör* komponenti bilan boshlangan turkiy so'zlar shomonlik, sehgariqlik, o'simlik olami va boshqa qator kasb-korga oid tushunchalarni ifodalaydi. Masalan: skif. *örpü* (kichik), qadimgi turk. *kür* (jasur, bahodir), skif. *Arpaqsay* (ovchilar, chorvadorlar homiysi, lashkarboshi), qadimgi turk. *aran* (chorva saqlanadigan joy).

Skif tilida ba'zi so'zlar ko'p ma'noli ham bo'lgan. Masalan, *qol* "bronza" va "qo'l" ma'nolarida qo'llangan. Bu so'zdan "skifcha so'z yasaliş modeli" asosida o'ndan ortiq so'z hosil bo'lgan: *qaliq* (osmon), *qalamaq* (alanga qoplamoq), *qorumaq* (qo'riqlamoq), *qul* (asir), *qolandi* (alangalandi).

Gerodotning "Tarix"idan Qolaqsayga oid matnlarni yunonchadan qadimgi turkiychaga tarjima qilish asosida yuqoridagi so'zlar aniqlangan¹.

Shuningdek, Gerodot skiflar tilining ko'rinishlariga oid keltirgan dalillari ham diqqatga sazovor. Gerodot skif qavmi to'g'risida so'z yuritar ekan, nihoyatda sinchkovlik bilan bu qavmning etnik va til xususiyatlariga aniqlik kiritishga harakat qilgan edi.

Gerodot skif qavmlarini jamiki tafsilotlari bilan quyidagicha tasnif qiladi: 1. "Shoh skiflar". 2. "Shoh skiflar" zulmidan ozod bo'lgan skif qavmlari. 3. Tug'ilishidan kal bo'lgan skif qavmlari (Gerodotning aytishicha, bularning tili alohida bo'lgan, ammo skiflarga xos kiyinadilar). 4. Ko'chmanchi skiflar. 5. Dehqon skiflar. 6. Qo'shchi (yer haydovchi) skiflar. 7. Ellin skiflari.

Gerodot udumlari va tillari skiflarga yaqin bo'lgan qavmlar to'g'risida ham birma-bir to'xtalar ekan, Gelon xalqini quyidagicha ta'riflaydi: "Gelon aholisi azaldan ellin bo'lgan edilar... Aytishlaricha, ularning bir qismi skif tilida, bir qismi ellincha gapirganlar".

Ko'rinadiki, Gerodot skif tilining ellinlar, ya'ni yunon tilidan keskin farq qilganini ko'rsatgan. Shuningdek, Gerodot "shoh skiflar" to'g'risida ma'lumot berganda, ularning O'rta Osiyodan kelib chiqqanini (Gerodot bergan geografik hududni bugungi kunga tatbiq qiladigan bo'lsak,, "shoh skiflar" hozirgi O'zbekiston hududidan kelib chiqqani ma'lum bo'ladi) va boshqa skif qabilalari ustidan hukmronlik qilishlarini aytadi. "Shoh skiflar" ham Gerodot yuqorida ko'rsatgan skif tilida gapirgani aniq. Uningcha, "yomon skiflar tili" ham bo'lgan. Bu tilda skiflar bilan amazonkalarining bolalari — savromatlar so'zlashganlar. Gap bu o'rinda "shoh skiflar" tilidan ma'lum darajada farq qiladigan til to'g'risida bormoqda. Gerodotning ko'rsatishicha, amazonkalarining

¹ 3. Гасанов. Yuqoridagi asar, 397-bet.

tili skiflar tilidan tamomila farq qilgan. Amazonkalarni ellinlar asir qilib kemada olib ketayotganlarida, amazonkalar ularni o'ldirganlar. Amazonkalar kema boshqarishni bilmaganlari uchun suv oqimi bo'yicha Skifiyaga kelib qolganlar¹. Gerodot "yomon skiflar tili" to'g'risida gapirganda, savromatlar skif tilini yaxshi o'zlashtira olmaganlarini nazarda tutgan edi.

Skiflar tili yuzasidan XIX asrdan buyon munozaralar bo'lib keladi. Munozaralarda skif tilini bir guruh olimlar turk-mo'g'ul tillari guruhiga mansub deb qaradilar, bu g'oya tarafdorlari — R. Latam, Minns, Treydlardir. Ba'zi olimlar esa skif tilini ham, ularning kelib chiqishini ham hind-eron xalqlariga bog'ladilar. Bu g'oya tarafdorlari V. M. Miller, M. Fasmer, Y. Xarmatt, V. Abayevlardir. Ularning dalillari shundan iboratki, skifcha ismlarning lingvistik tahlili — til atributsiyasi uchun muhim shart. Bu — muhim, ammo yetarli bo'lmagan dalildir. Tarixiy shaxslarning ismlari — til egalarining lingvistik identifikatsiyasi uchun yetarli omil emas. Asos sifatida mif va afsonalarda uchraydigan ismlar ham jalb qilinsa, maqsadga muvofiqdir. Bular — Targ'itay va uning o'g'illari Lipaqsay/Alpoqsay, Arpaqsay, Qulaqsay kabi ismlardir. Bu ismlar turkiycha model asosiga qurilgani to'g'risidagi qarashlar o'zini oqlaydi².

Jahon skifologiyasining muhim muammolaridan biri, xususan, skif tilining qadimgi turkiy til asoslaridan biri ekani to'g'risida yuqorida bayon qilingan dalillar hali rivojlantiriladi.

2. Qadimgi turkiy til to'g'risida ma'lumot beruvchi yana bir manba arab va fors tillaridagi asarlardir. Bu manbalarda qadimgi turkiy tilning holati va taraqqiyoti, asosan, turkiy qavmlar tarixiga bog'liq holda bayon qilinadi. Rashididdinning "Jome'ut-tavorix" asari ana shunday muhim manbalardan biridir. Rashididdin turkiy qabilalar tarixi to'g'risida alohida-alohida so'z yuritir ekan, etnik jarayon va til munosabatini asosiy omil sifatida qaraydi. Jumladan, u turkiy qavmlardan *qalach* urug'i to'g'risida to'xtalib, bu urug' xalaj deb ham aytiladi, deya ma'lumot beradi. *Qalach/xalaj* o'g'uz qabilasining bir urug'idir. Keyinchalik bu urug' tilini yo'qotdi va afg'on xalqi bilan birlashib ketdi. Xalaj urug'idan bazilarigina o'z tilini — turkiy tilni saqlab qolgan³.

¹ Batafsil ma'lumot olish uchun qarang: Геродот. История. — Научно-издательский центр "Ладомир", М.: 1993. 214–215-betlar.

² Qarang: Z. Gasanov. Ko'rsatilgan asar, 140–147-betlar.

³ Рашид-ад-дин. Собрание летописей. — М. — Л.: 1952.

Arab va fors manbalarida ko'proq qadimgi turkiylarning geografiyasi, migratsiyasi va etnik jarayoniga ko'proq e'tibor qaratilgan. Ayniqsa, Ibn Fadlanning 921–922-yillarda Volga bo'ylariga qilgan safariga oid asari bu jihatdan ahamiyatlidir. U Volga bo'ylari va Xorazm o'lkasiga qilgan sayohatlarini yozar ekan, turkiy qavmlar zich yashaydigan hududlarga alohida e'tibor qaratadi. Ibn Fadlanning o'g'uzlar va Volga bulg'orlari haqida bergan ma'lumotlari diqqatga sazovordir. Ibn Fadlan noturkiy xalq vakili sifatida ma'lum vaziyat, qabila va qabilalarning hayotiga oid ma'lum tushunchalarni aniq berish maqsadida umumturkiy leksikadan ham, lotin va yunon so'zlaridan ham foydalanadi. Masalan, yunon va lotin tillarida mavjud bo'lgan *pontica*, arab tilidagi *halandj* (archagul) kabi so'zlardan istifoda etadi; *Pontica* ning bulg'or tilidagi shakli *bunduq* bo'lib, aslida O'rta yer dengizi mamlakatlarida o'sadigan yong'oq turidir. Volga bo'yi bulg'orlari tiliga O'rta Yer dengizi mintaqasidagi xalqlar tillari orqali kirib kelgani shuni ko'rsatadiki, leksik qatlam murakkablasha boshlagan,¹ ya'ni IX–X asrlardagi turkiy tillardagi sanskrit, xitoy, tibet tillaridagi leksik qatlam qatoriga sharq tillari leksik qatlami kirib kela boshlagan.

Turkiy tillarning qadimgi yoki ilk o'rta asrlardagi holatiga oid matnlar arab va fors manbalarida yo'qligi sababli, bu davrdagi O'rta Osiyo va Sharqiy Turkistondan boshqa o'lkalarda yashagan turkiy qavmlarning tillari taraqqiyotini arab va fors tillaridagi ma'lum asarlarda saqlanib qolgan so'zlarga tayangan holdagina belgilash mumkin. O'rta Osiyo va Sharqiy Turkiston hududlaridagina qadimgi turkiy tilning uzluksizligi to'g'risida so'z yuritish mumkin.

Asl manbalar. Qadimgi turkiy tilning holati, taraqqiyoti to'g'risida asl manbalar eng ishonchli va to'laqonli ma'lumotlarni beradi. Qadimgi turkiy-run yozuvi yodgorliklarini, moniy va eski uyg'ur-turk yozuvidagi yodgorliklarni, Qoraxoniylar sulolasi davrida yaratilgan yozma yodgorliklarni asl manba sifatida ko'rsatish mumkin.

Mazkur turkiy yozma yodgorliklar hududiy jihatdan va maqsadiga ko'ra turlichadir. Ammo hamma yodgorliklarning til xususiyatlarini birlashtirib turadigan bitta omil shuki, XIII asrgacha qadimgi turkiy yozma yodgorliklar tili ayni paytda mahalliy dialektlar ham bo'lib, adabiy til sifatida foydalanilgan.

¹ И. Г. Добродомов. Булгарские и буртасские слова в мусульманских средневековых сведениях о Поволжье. — Тезисы докладов XXIX сессии Постоянной международной Алтаистической конференции (PIAK), том II, М.: 1986, 49–50-betlar.

Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar — adabiy tilning taraqqiyotini ko'rsatib turadigan asosiy manbalardir. Ana shu yodgorliklarga tayangan holda, qadimgi turkiy adabiy til murakkab jarayonni bosib o'tganini e'tiborga olish lozim. Qadimgi turkiy adabiy tilning taraqqiyotida xalq og'zaki ijodi tili va tarjima asarlari tili ham katta rol o'ynagan. Qadimgi turkiy adabiy tilning mazkur manbalari bu davrdagi til xususiyatlarining xilma-xilligini ko'rsatadi. Shu bois qadimgi turkiy adabiy til tushunchasi faqat turkiy-run yozma yodgorliklari tili bilan chegaralanib qolmaydi, balki qoraxoniylar davri so'ngigacha bo'lgan adabiy tilni ham o'z ichiga oladi. Bu davr adabiy tilida ko'zga yaqqol tashlanadigan alomatlar shundan iboratki, budda va moniylik she'rlari tili urxun yodgorliklaridan farq qildi, budda va moniylik she'rlari orqali qadimgi turkiy adabiy til xalq og'zaki ijodi asarlari tiliga yaqinlashdi, "Oltin yorug'" dostoni o'g'uz, qorluq va boshqa ba'zi dialektlarni o'zida mujassamlantirdi (xususan leksikada), ayni paytda grammatik shakllardagi an'anaviylik bilan birga, eski o'zbek tiliga oid qo'shimchalar paydo bo'ldi (xususan, kelishiklarda).

Qadimgi turkiy adabiy tilning qadimiyligi, xususan, miloddan oldingi davrlardagi holati to'g'risida yozma manbalarda unchalik ko'p ma'lumotlar yo'q. Xitoy yilnomalarida ba'zi ma'lumotlar berilgan. Turkiy til va yozuvning qadimiyligi to'g'risida Xitoy manbalarida berilgan ma'lumotlarni turkiy-run yodgorliklaridagi ma'lumotlar to'ldiradi. Ba'zi turkiy-run yodgorliklariga murojaat etamiz:

759-yili uyg'ur xoqonligi hukmdori Eletmish bilga xoqon vafot etdi. O'sha yili uning sharafiga bitigtosh o'rnatildi. Mazkur yodgorlikda quyidagi parcha diqqatga sazovor: *Bing yilliq tuman kunlik bitigimin, bālgūmin bunda yasi tashqa yaratdim, tolqu tashqa toqutdum* — Ming yillik, tuman kunlik yozuvimni, belgimni bu yerda yozib, toshga o'ydirdim, qalin toshga yozdirdim¹.

Mazkur yodgorlik bilan bir davrda yaratilgan Moyun chur bitigtoshida ham ayni shu tarixiy ma'lumot takrorlanadi: *Bing yilliq tuman kunlik bitigimin, bālgūmin anta yasi tashqa yaratitdim* (Mch, 21) — Ming yillik, tuman kunlik yozuvimni, belgimni bu yerda yassi toshga yozdirdim.

Turkiy-run yozuvida bitilgan yana ba'zi qadimgi turkiy yodgorliklarda "ming yillik yozuv" to'g'risida aytiladi. Bu ma'lumotlarning takror-takror qo'llangani shundan dalolat beradiki, qadimgi turkiy til va yozuv

¹ История и культура Центральной Азии. — М.: 1983, 120-бет.

"ming yilu tuman kun" ilgari amalda bo'lgan edi, deganidir. Demak, turkiy-run yozuvi miloddan oldingi asrlarda shakllangan edi, degan bugungi qarashlar VII–VIII asrlardagi bitigtosh mualliflariga ilmiy haqiqat sifatida ma'lum bo'lgan edi. Shuning uchun har ikki yodnomadan yuqorida keltirilgan ma'lumotlar qadimgi turkiy til tarixi to'g'risida asl manba sifatida qaraladi. Bu ma'lumotlar ayni paytda Xitoy yilnomalarida, yunon manbalarida, boshqa chet manbalarda bayon qilingan qadimgi turkiy til va yozuv to'g'risidagi ma'lumotlarni tasdiqlaydi.

Yozuv va til to'g'risida so'z ketganda, ma'lum yozuv shaklining ko'plab xalqlarga tez suratda tarqilishi nazarda tutilmaydi. Umumxalq tili, ya'ni dialektlararo muloqot vositasi yozma shaklni oladi. Mazkur til bir yoki bir necha dialektlar asosida shakllanganmi yoki yo'qmi — bu unchalik ahamiyatli emas. Qadimgi turkiy yodgorliklar o'zgarmagan, asl holatini saqlagani va barcha turkiy qabilalar uchun yagona bo'lgani uchun, adabiy til xususiyatini o'zida gavdalantiradi. Adabiy tilning fonetik tuzilishi, grammatik qurilishi va leksik tarkibi ayni shu yodgorliklarda mujassamlashgan.

Qadimgi turkiy-run yodgorliklari adabiy tilni o'zida ifodalar ekan, qadimgi turkiy tildagi bu jarayonga nisbatan *koyn* terminini qo'llash maqsadga muvofiqdir. *Koyn* (yunoncha *koine dialektos* so'zidan bo'lib, "umumxalq tili" ma'nosini bildiradi) — bir yoki bir necha dialekt asosida kelib chiqqan, mamlakat aholisining turli guruhlari o'rtasidagi dialektlararo muloqot vositasi bo'lib xizmat qiladigan tildir. Demak, qadimgi turkiy tilda *koyn* — leksik qatlam, fonetik tizim, so'z yasalishi turlari, morfologik shakllar va sintaktik konstruksiyalardagi umumiy jihatlarni qamrab oladi. Tildagi bu hodisani ma'lum bir mamlakat hududida amal qiladigan qonunlar majmuiga yoki aqidalar yo'farmonga qiyoslash mumkin. Qonunlar, aqida va farmonlar o'zgarmagani va hamma uchun bir mezonga ega bo'lgani singari, *koyn* ham o'zgarmasdir. Agar *koyn*da o'zgarish yuz beradigan bo'lsa, bu tashqi omillar natijasida majburan qilingan bo'ladi. Bu holat ham xuddi qonunlarga o'zgartish kiritishga o'xshaydi. "Oltin yorug'", "Xuastuanift", moniylik va buddaviylik she'rlari tilida tashqi omillar ta'sirida yuz bergan o'zgarishni kuzatish mumkin. Asar tilida turli dialektlarga xos so'zlarning baravar qo'llanishi shunday xulosaga olib keladi. Masalan, *kisi* (odam) so'zi bilan birga o'g'uz va qipchoq shevalaridagi *jalanguq* (odam, cho'ri), *açun* (olam), *yirtinçü* (olam) va hokazo leksik qatlam.

Umuman, qadimgi turkiy yodgorliklarda dialektal so'zlarning o'rin olgani va umumxalq tili leksikasiga aylantirilgani *koyn*ning

qonuniyatlaridan biridir. Yozma matn, shubhasiz, dialektal xususiyatlarni umumxalq tiliga aylantirgan. Dialektal soʻzlar yozma matnda mustahaklangach, alohida dialekt doirasidan chiqib, butun avlod tomonidan oʻzgarishsiz holda qoʻllanishga oʻtgan.

Turkiy tillar tarixini davrlashtirish. Oltoy nazariyasi

Turkiy tillarni davrlashtirish toʻgʻrisida soʻz ketganda, turkologlar turkiy tillarning ildizini Oltoy davridan boshlaydilar va turkiy tillarning manshai aynan oltoy davriga borib taqalishini aytadilar¹. Oltoy davridagi turkiy tillarning xususiyatlarini koʻrsatadigan yozma matnlar boʻlmagani uchun mavjud turkiy hamda ularga qardosh tillarga tayangan holda xulosalar chiqarilgan va hozirda ham shunday. Shuningdek, turkiy tillar, jumladan, oʻzbek tili tarixini fonetik oʻzgarishlarga asoslangan holda davrlashtirish ham bor. Jumladan, S. Y. Malov xuddi shunday davrlashtirish tarafdori va u aynan qadimgi turkiy yozma yodgorliklar mavjud boʻlgan davrdan boshlaydi. S. Y. Malovning davrlashtirishi quyidagicha:

1-bosqich. Turkiy tillarning *d* lashish davri. Bu bosqichda soʻz oxiri va oʻrtasidagi hozirgi *j* tovushi *d* tarzida talaffuz qilinadi. Bu til xususiyatlarini turkiy-run va eski uygʻur-turk yozuvidagi yodgorliklar oʻzida ifoda etadi.

2-bosqich. Oʻtuvchi davr. Bu davrda birinchi bosqichdagi *d* tovushi *j* ga oʻtadi: qadin > qajin, adaq > ajaq, kedin > kejin va h.

3-bosqich. Til butunlay *j* lashishga oʻtgan bosqich. Bu bosqichda adabiy tilga *gʻ*arbiy (oʻgʻuz) guruhi tillarining taʼsiri kuchayadi.

Koʻrinib turibdiki, S. Y. Malov qadimgi turkiy tilni davrlashtirishni yozma yodgorliklar maʼlum boʻlgan davrlardan boshlaydi. Shuningdek, A. N. Samoylovich, A. K. Borovkov, A. M. Shcherbak va O. Usmonov kabi olimlarning oʻzbek va turkiy tillarni davrlashtirishi orasida farqlar kuzatiladi. Bu farqlar asosan, VI–VIII asrgacha boʻlgan turkiy tillarga munosabatda koʻrinadi. VI asrgacha turkiy tildagi yozma yodgorliklarning yoʻqligi masalani qiyinlashtirgan va qarashlar ham turlicha. Turkologlar urxun-yenisey, eski uygʻur-turk yozuvi yodgorliklari tilini oʻzbek tilining alohida davri deb qarasarlar, baʼzilar bu davr yodgorliklari tilining oʻzbek tiliga aloqasi yoʻq deb hisoblaydilar¹. Qadimgi turkiy til va oʻzbek tili

¹ Bu haqda qarang: H. A. Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. — М.: “Высшая школа”, 1969, 147–148-betlar; Ahmed Jaferoglu. Türk dili tarihi, Istanbul, 1984, 51-bet.

fonetikasi hamda leksikasidagi umumiylik borligi bugungi kunda oʻz isbotini topgan.

Turkiy tillarni davrlashtirish borasida A. N. Baskakovning tasnifi maʼlum darajada turkiy tillar taraqqiyotini qamrab olishga urinish boʻlgan edi. U turkiy tillar tarixini quyidagicha davrlashtiradi: 1 Oltoy davri. 2. Xun davri (miloddan ol. V asrdan milodiy V asrgacha). 3. Qadimgi turk davri (V–X asrlar). 4 Oʻrta turk davri (X–XV asrlar). 5. Yangi turk davri (XV–XX asrlargacha). 6. Eng yangi davr (XX asr boshlaridan bugungacha).

Albatta, N. A. Baskakovning mazkur davrlashtirishi XIX asrdan boshlab M. A. Kastren, V. V. Bartold, V. V. Radlov, P. M. Melioranskiy, B. Y. Vladimirov, G. Ramstedt, V. Kotvich, K. Gryonbek, A. Jafaroʻgʻli kabi bir qator jahon turkologlarining qarashlari bilan hamohang. Yuqoridagi olimlar ham turkiy tillar tarixida olti davrni qayd etgan. Shuningdek, Osiyo xalqlari tarixiga oid asarlar va turk-moʻgʻul va tungus–manchjur tillari sohasida qiyosiy-tarixiy tadqiqotlar ham yuqoridagidek olti bosqichni davrlashtirish uchun asos boʻlgan.

Biz yuqorida skif tili ham qadimgi turkiy tilning ibtidosi va skiflar etnik jihatdan turkiy qavmlardan ekanini Gerodotning “Tarix” kitobidagi maʼlumotlarga va bir qator Yevropa olimlarining qarashlariga tayangan holda aytgan edik. Skifologiyaning bugungi yutuqlari shunday deb aytishga imkon beradi. Skif tilini rekonstruksiya qilish natijasida skif tilining fonetik tizimi va lugʻat tarkibi turkiy tillarniki bilan bir, degan fikrning mustahkamlanishiga olib keladi. Qolaversa, xalqlar yoki qabilalarning tarixiy taraqqiyoti bilan ularning tili oʻrtasida doimo muvofiqlik va mutanosiblik boʻlib kelgani uchun koʻhna turk davrini miloddan oldingi V asrgacha deb emas, balki milodiy V asrgacha deb belgilash maqsadga muvofiqdir. Buning ustiga, turkiy tillarni davrlashtirishda siyosiy-ijtimoiy jarayonlarni asos qilib olishdan voz kechgan holda, qoraxoniylar sulolasi davrida yaratilgan asarlarni qadimgi turkiy til sifatida qarash oʻrinlidir. XI–XII asrlardagi turkiy yodgorliklar tili, xususan, “Qutadgʻu biligʻ”, “Devonu lugʻatit-turk”, “Hibat ul-haqoyiq” leksikasi, fonetik tizimi, soʻz yasalishi, grammatik qurilishi qadimgi turkiy yodgorliklar tilidan keskin farq qilmasligi bugungi kunda ayondir. Ana shularni hisobga olib, turkiy tillar tarixini quyidagicha davrlashtirish maʼqul:

¹ Bu haqda qarang: Qozoqboy Mahmudov. Oʻzbek tilining tarixiy fonetikasi. — “Ijod” nashriyot uyi, Toshkent, 2006, 24–25-betlar.

X — Bilga xoqon bitigi: X — toshning yuz tomonidagi yozuv, Xa, Xb — ikki yonidagi yozuv, Xc — toshning ters yog'idagi yozuv, X. I-II — taroshlangan qirralardagi yozuv.
 QB — Yusuf Xos Hojib. "Qutadg'u bilig". Nashrga tayyorlovchi Q. Karimov. Toshkent, "Fan", 1971.

TALABALARGA TAVSIYA ETILADIGAN ASARLAR

- Abdurahmonov G., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. -Toshkent, 1982.
 Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата, 1971.
 Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. Алматы, 2003.
 Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Л., "Наука", 1980.
 Кизласов И.Л. Древняя письменность Саяно-Алтайских тюрков. М., 1994.
 Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951.
 Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. Тексты и переводы. М.-Л., 1952.
 Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.-Л., 1959.
 Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'atit-turk. I-III. Toshkent, 1960-1963
 XI-XV asming turkiy yozuvidagi yodgorliklar. — Tuzuvchilar Mahmudov Q., Sodiqov Q. Toshkent, 1994.
 Насилов В.М. Древне-уйгурский язык. М., 1963.
 Oltun yonug'. So'zboshi, izohlar va qadimgi turkiydan o'zbekchaga tabdil muallifi Nasimxon Rahmon, Toshkent, "Fan", 2009.
 Rahmonov N. Ruhiyatdagi nur murodi. Toshkent, Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2002.
 Rahmonov N, Matboboyev B. O'zbekistonning ko'hna turkiy-run yozuvlari, Toshkent, "Fan", 2006.
 Sodiqov Q. Uyg'ur yozuvi tarixi (Manbashunoslik va kitobat tarixi masalalari). Toshkent, 1997.
 Sodiqov Q. Ko'k turk bitig'lari: matn va uning tarixiy talqini. Toshkent, 2004.
 Sodiqov Q. Turkiy yozma yodgorliklar tili: adabiy tilning yuzaga kelishi va tiklanishi. Toshkent, 2006.
 Тугушева Л.Ю. Уйгурская версия биографии Сюань-цзана. М., 1991.
 Щербак А.М. Огуз-наме. Мухаббат-наме. М., 1959.

MUNDARIJA

Kirish	3
Birinchi bo'lim. Qadimgi turkiy tilning shakllanishi va taraqqiyoti	
Qadimgi turkiy tilning manbalari	7
Turkiy tillar tarixini davrlashtirish. Oltoy nazariyasi	16
Ilk turkcha davr	22
Qadimgi turkiy adabiy til xususiyatlari	31
Qadimgi turkiy va mo'g'ul tillari munosabati	36
Ikkinchi bo'lim. Qadimgi turkiy yozuvlar	
Turkiy-run yozuvi	41
Turkiy-run yozuvining topilish tarixi	43
Turkiy-run alifbosining ildizlari	46
Tis (Nad-Sent-Miklosh) guruhi alifbosi	49
Yevroosiyo guruhi alifbosi	50
Osiyo guruhi alifbosi	55
Talas yozuvi	56
Runiy alifbo xususiyatlari	56
Uyg'ur yozuvi	58
Alifbo tizimi va imlo prinsiplari	59
Qadimgi turkiy tilning uyg'ur yozuvidagi yodgorliklari	61
Uchinchi bo'lim. Qadimgi turkiy tilning fonetik xususiyatlari	
Unlilar tizimi	69
Unlilar cho'ziqligi	71
Undoshlar tizimi	72
Tovush o'zgarishlari	75
Singarmonizm	76
To'rtinchi bo'lim. Qadimgi turkiy til leksikasi	
Ko'p ma'nolilik	79
Evfemizm	81
Omonimlar	81
Sinonimlar	82
Antonimlar	86
Iboralar	86
Qadimgi turkiy tilning leksik qatlami	88
Beshinchi bo'lim. Qadimgi turkiy tilning morfologik xususiyatlari	
So'z yasalishi	104
So'z turkumlari	113
Ot	113
Sifat	123
Son	124
Oltmosh	127
Ravish	129
Fe'l	130
Yordamchi so'zlar	144
Oltinchi bo'lim. Qadimgi turkiy tilning sintaktik-stilistik xususiyatlari	148
Ilova. Matnlardan namunalari	162

Nasimxon Rahmonov, Qosimjon Sodiqov

O‘ZBEK TILI TARIXI

*5220100 — Filologiya (O‘zbek filologiyasi) fakultetlari
talabalari uchun darslik*

O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti,
100083, Toshkent, «Buyuk Turon» ko‘chasi, 41.
Tel: 236-55-79; faks: 239-88-61

Muharrir: *Z. Mirzahakimova*
Texnik muharrir: *I. Jumanov*
Musahhah: *H. Zokirova*
Dizayner: *N. Mamanov*

Bosishga ruxsat etildi 22. 07. 2009-y. Bichimi 60 x 84 ¹/₁₆. Ofset qog‘ozi. Shartli
bosma tobog‘i 14,7. Nashriyot-hisob tobog‘i 14,0. Soni 1000 dona.
8-son buyurtma.

«START-TRACK PRINT» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: Toshkent shahri, «8-mart» ko‘chasi, 57-uy.